

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Відбитка з 156 т.

Д-р Матвій Стахів

Вплив Хмельниччини
на формацію української нації

Мюнхен 1948

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Відбитка з 156 т.

Д-р Матвій Стахів

Вплив Хмельниччини
на формацію української нації

Мюнхен 1948

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

Вплив Хмельниччини на формування української нації

I

«Обіговим» поглядом на етногенезу в Європі є погляд того змісту, що витворення народів почалося в Європі коло VIII сторіччя по Христі, а скінчилося, згідно завершено, щойно в XVIII сторіччі. Тоді почалася націогенеза, що триває донині. Зворотною точкою вважається Велика революція у Франції і модерний демократичний рух, від яких щойно починається національна ідея.

Цей погляд панівний як у чужих, так і серед наших учених і дослідників ¹⁾. У цьому панівному погляді в'яжеться питання постання нації з розвитком новітнього капіталізму. Згідно з цим поглядом лише новітня буржуазія та викликаний нею демократичний рух створили з народу націю. Відколи поширено також і на національне питання Марксо-Енгельсову історичну схематику, закріпився повищий погляд особливо в марксістських кругах у нас. Першим його представником у цій ділянці у нас був Юліян Бачинський ²⁾.

Повищий панівний погляд слід уважати за помилковий, якщо його називати універсальним. Він не має застосування в історії усіх націй, а тільки деяких. Зокрема щодо української нації, то ця схема еволюції не має ніякого застосування. Український народ витворився як готовий суспільний твір ще тому яких 700—800 років, а українська нація стала суспільним фактом ще тому 300 років—за часів Хмельниччини. Таким чином українська етно- і націогенеза на-

¹⁾ О. І. Бочковський, Народження нації, 1939; С. Дністрянський, Загальна наука права і політики, 1923; Володимир Левинський, Національна ідея, 1932; Вол. Старосольський, Теорія нації, 1921.

²⁾ Ю. Бачинський, Україна *irredenta*.

лежить до найстарших в Європі, і в кожному разі є вона старша від усіх модерних капіталізмів і буржуазій.

Щоб мати належне зрозуміння цього явища в суспільному розвитку української нації, треба нам поставити собі перед очі загальну схему дійсного суспільного розвитку народів і націй.

II

Наперед розгляньмо термінологію «народу».

У нашій мові слово «нарід» має різне значення:

1) Слово «нарід» походить від дієслова «родитися». Первісне розуміння іменника «нарід» містить у собі переконання про спільність кровного походження. У цьому значенні цей іменник вживався нерідко замість іменника «рід», і навпаки. Префікс «на» означає тут головню скріплення основного кореня «рід».

2) Разом з тим іменник «нарід» означає також усяку збірноту людей, без огляду на якусь спільність (професій, стану, мови, віри чи інших ознак). Наприклад, кажуть: «Сьогодні було на торзі багато народу», при чому мається на увазі в всіх — своїх, українців, і чужих — поляків, жидів, німців, циган і т. д. Те саме мовне явище є і в інших мовах — напр., в англійській (people — «нарід» і «люди»).

3) Цей іменник означає також загальне населення якогось простору, наприклад, села, міста, повіту, землі чи держави.

4) Крім цього, цією назвою визначаємо також ту частину населення взагалі чи якоїсь окремої нації, що ще задержала свою первісну культуру.

У тому розумінні говоримо про «нарід», як суспільну групу з первісною культурою («народні пісні» у протиставленні до індивідуальних літературних поезій чи композицій; «народна ноша» у протиставленні до пересічного європейського одягу і т. д.). Таким чином тут протиставляється, так званий, «простий нарід» освіченим вищою наукою верствам.

5) Поза тим вживається слово «нарід» ще як протиставлення всього населення держави, чи всіх членів нації самій тільки владній класі, чи владній групі. Наприклад, у Шевченковому «Івані Гусі»: «кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить...» Синонімом для «народу» у цьому значенні є «люд».

6) Від XVIII сторіччя вживає політична література цього слова на означення носія суверенности в державі («суверенність народу»). Тут під «народом» розуміють усіх повноправних громадян держави без огляду на їх походження, віру чи інші ознаки.

7) Від дуже давніх часів вживається слово «нарід» тільки

на означення панівної, владної групи в державі, виключаючи від «народу» інші класи суспільства тієї самої мови й культури. Напр., у польсько-литовській федерації аж до XVIII ст. всюди там, де говориться про «обидва народи», мається на увазі тільки шляхту «Корони» і Литви, а не «нарід» польський чи литовський, український і білоруський у нашому новітньому розумінні.

8) Далеко до Великої революції у Франції, у нас десь уже від XI—XII стол., вживається слово «нарід» на означення тієї людської духово-суспільної спільноти, що на основі спільної мови й культури та історичної долі витворила в себе почуття такої єдності, яка уявляється як вища особовість.

Саме тут цікавить нас передусім «нарід» як ця культурно-суспільна спільнота.

На означення цієї спільноти вживається в українській мові слова «нарід», але дуже часто також, як синонім, слова «люди», з додатком відповідного прикметника («українські люди», «наші люди» і т. п.). Цей синонім «народу» відповідає духові всіх слов'янських мов. Між іншим церковно-слов'янська мова всюди там, де в грецькому оригіналі вживається слово «λαός» (нарід жидівський або вірний, християнський) ставить у перекладі слово «людіє», а де стоїть в оригіналі слово «ethnòs» (нарід чужий, тобто невірний, «поганський»), дає у перекладі слово «языкъ».

Для зрозуміння істоти цієї духової спільноти ми мусимо вияснити собі перед тим питання: як і коли витворилася ця спільнота та яке її відношення до держави?

III

Перед повстанням держави тривав довгі тисячоліття родово-племінний устрій, як наслідник розвитку первісної форми суспільного життя людей: примітивної орди.

Родово-племінний устрій у «чистому виді» спирався головню на:

1) вірі в походження від одного спільного предка. Можна сказати, що спільність крові одного племені була тільки мітом, а не реальним фактом буття даного племені. Плем'я розвинулося з первісної примітивної орди, що нормально представляла мішанину крові. Однак, на певному ступені культурного розвитку появляється віра у спільне кровне походження племені, і ця віра стає опісля одним з найважливіших чинників розвитку суспільного життя. Що це саме була тільки віра, а не спогад реального історичного факту, можна бачити

з того, що в багатьох випадках ця віра приймала, як такого спільного предка племені — якогось звіра, а не людину.

З віри у спільне кровне походження випливало братерське почуття усіх членів племені. Це почуття ще поступнево скріплювали різні племінні інституції до складної системи солідарних племінних порядків.

2) спільному релігійному культі;

3) твердих нормах спільних обичаїв (моралі);

4) спільній власності землі та на значному секторі спільного господарства;

5) суспільній і господарській рівності;

6) спільній мові;

7) спільному тривалому провіді, якого носії були в засаді лише першими між рівними;

8) спільному імені, як зверхньому вислові духової спільноти.

Як об'єднувальний чинник мала найбільше значення віра в спільне кровне походження та спільний релігійний культ. Інші елементи культури мали в родово-племінному устрою, порівнюючи з обома попередніми елементами, більш другорядне значення. Мова мала для племені, як духово-суспільної спільноти, остільки другорядне значення, що вона не відрізняла конечно одного племені від другого: жили ж одне побіч одного численні племена тої самої мови і того самого змісту й ступеня культури (поза культом), які, однак, з правила уважали себе не тільки вповні чужими, але навіть крайньо ворожими. Тільки особливо виняткові обставини змушували такі племена тої самої або зближеної мови й культури входити між собою у формальні союзи чи взагалі в тісніші приязні суспільні відносини.

У свій час кожне плем'я творило цілу суспільно-господарську й культурну індивідуальність. Беручи справу об'єктивно, кілька таких племен під оглядом суспільних форм життя, господарства та культури могло бути зовсім однакових. Алеж при тому суб'єктивно, у власній уяві і в своєму почуванні ці племена були щось різко окреме, індивідуальне, супроти всіх інших племен абсолютно чуже і навіть гостро вороже.

Кожне таке плем'я жило в повній матеріально-і духово-культурній автаркії, отже в ідеальному стані представляло те, що ми можемо назвати первісним «народом».

Щойно на ґрунті розкладу племінної суспільно-господарської рівності і братерської солідарності могла постати первісна держава, як новий лад суспільної нерівності.

Не є тут нашим завданням розглядати спеціально способи і обставини, в яких постала первісна держава. Зазначимо тільки, що найбільш відсталим сформуванням способу народження держави є формула В. Вундта: «Батьком держави є племінний підбій, а її матір'ю є торгівля».

Держава, як нова форма співжиття, спиралася не на принципи виборного племінного про вод у, за яким ішли члени

племени як рівні за першими («дружина») добровільно, а на принципі влади, тобто на праві одної суспільної групи наказувати другій суспільній групі, яка в свою чергу має обов'язок послуху.

Поки не створилося хоч би лише примітивне («мотикове») хліборобство та поки не прийшло до плекання худоби, доти не могло бути особливого господарського інтересу для того, щоб у міжплемінних війнах брати поконаного ворога в полон для невільничої праці, замість знищити його фізично на полі бою або прогнати його з його території, як це діялося довгі тисячоліття до цього часу. Щойно не вільники, яких брало плем'я у своїх війнах, були першою суспільно нерівноправною групою всередині «племінного суспільства». Таким чином невільництво було першим виломом у дотеперішній суспільній і господарській рівності, солідарності і спільному кровному походженні.

За цим індивідуальним невільництвом прийшла послідовно у дальшому розвитку держава, що спричинила або колективне невільництво, або підданство чи легшу залежність цілих чужих племен на їх території.

Так виглядає схематичний образ постання нової форми суспільного життя — держави.

Таким чином, на перших початках первісної держави мусіли бути принайменше два племінні елементи, — один владний, а другий підданий.

Кожний з тих складових елементів населення первісної держави жив зразу у своєму нутрі ще далі частинно своїми власними племінними традиціями. Натомість у своїх взаєминах відносилах до себе панував уже владний принцип, тобто право наказу у владного племені та обов'язок служби в підданих груп.

Таким чином, можемо сказати, що в тодішньому розумінні в границях первісної держави жили один «побіч» одного і один «над» одним та один «під» одним щонайменше «два» «народи».

Ці складові частини населення держави лучив зразу єдиний спільний інтерес оборони перед третім, зовнішнім напасником. Інших спільних інтересів не було довший час. Зокрема, не лучив їх спільний культ. Отже й цей єдиний спільний інтерес оборони був умовним, тобто він існував остільки, оскільки поневолені не сподівались, що третій напасник буде ліпший від першого і що він їх визволить від тяжчої неволі в легшу.

Однак, довше співжиття владного племені і підданих племен витворювало між ними щораз більше солідарних інтересів. Поволі між ними витворювалася певна духовна спільнота, зокрема на ґрунті спільного культу, що витворювався в процесі співжиття, і якщо владне плем'я в часі підбою було для підбитого племені дійсно чужим мовою

і взагалі культурою та не яскравою расовою мішаниною, то у спільній державі витворювалася з ходом часу спільна мова у всіх верств населення, а опісля й інші спільні елементи культури та одна пересічна расова мішанина. Щодо мови, то або чуже владне плем'я (менші культурне) переймало в основі мову культурно вищого підданого племені, залишаючи, як слід, тільки деяку кількість своїх слів, або піддані (культурно нижчі) переймали в основі мову владного племені, спричиняючи її певну зміну.

Самий факт панування однієї мови та однієї основи культури не творив у цих віддалених історичних епохах ще тієї духової спільноти, що ми її називаємо тепер «народом». Не зважаючи на спільну мову, а навіть ще на однакову споконвічну культурну підставу, владна верства довгий час не почувала себе членом однієї спільноти разом з підданими. Коли в тих часах навіть і говорилося про «нарід», то при тому малося на увазі не цілу мовну групу в даній державі, а тільки владну групу.

Християнство, як магометанство, що вчили про спільне синівство одного Бога всіх людей, при існуванні ще інших чинників спричинилися у видатній мірі до пожвавлення процесу народотворення із кількох племінних елементів.

Збираючи разом найважливіші чинники, що впливали на етногенезу, можемо їх упорядкувати в такі головні групи:

- а) земля і клімат;
- б) політично-державний устрій;
- в) господарські відносини;
- г) суспільно-культурні чинники.

В Європі слід, зокрема, підкреслити релігійну реформацію, як чинник, що сильно спричинився до прискіпшення етногенезу, даючи масам біблію у рідній мові та поширюючи в них почуття рівності й братерства у відношенні до всіх членів суспільства. З біблії почав рости на релігійній основі демократичний рух. Піддані почали добиватися права бути членом «народу». Шляхта й духовенство не погоджувалися довго встановленому суспільстві на визнання приналежності до народу також підданих верств. Однак, демократичний рух кріпшав, а з ним здобували собі ґрунт права людини і громадянина, як передумова створення ще сильнішої духової спільноти народу в політичному сенсі — нації. Щойно постулат рівності і свободи всіх людей витворив атмосферу, в якій міг вирости той суспільний твір, що його називаємо нацією.

Важливим чинником в етногенезі, крім спільної мови й культу, була ще й пересічна антропологічна однорідність людського типу. Маємо тут на увазі не «расу» в розумінні расистичної доктрини. Чистих рас на земній кулі взагалі нема, а панують усюди різні расові мішанини. Різкого

поділу цих типів нема, а є тільки повільні переходи від одного типу до другого. Але разом з тим слід мати на увазі те, що, поминаючи переходи, — в кожному народі витворилася деяка характеристична расова мішанина. Тільки така пересічна мішанина не перешкоджала тому, щоб віра в спільне кровне походження від одного предка, яка була колись основою тих племен, що складали нову народню спільноту, могла поренестися із племінної на цю народню спільноту.

Дальшим чинником, що спричинився до витворення почуття народньої спільноти, було саме сусідство. В часі родово-племінного устрою давали в потребі негайну поміч і охорону рід і плем'я — отже, кровні об'єднання. Від часу, коли держава розложила і остаточно розбила це джерело взаємодопомоги, стала опорою для окремих родин територіальна громада та їх союзи. Громада збудована не на кровному, а на сусідському принципі. Громада, а в дальшу чергу також сусідні громади, що по сусідству творили союз, були в державі найвужчою батьківщиною, з якої розвинулася опісля ширша батьківщина цілого народу. На ґрунті громад витворилася психічна категорія батьківщини з е м л і = д е р ж а в и. Батьківщина (отже, територія) є конечною передумовою витворення народу.

Річ несумнівна, що на етногенезу мала не абиякий вплив сама природа землі і клімат. Рішальне значення для цього мали, з одного боку, відмежування від інших суспільних груп (гори, ріки, моря) та брак природних перешкод для зв'язку всередині власної суспільної групи.

Велику роль в етногенезі грало ще господарське життя. Якщо воно не було обмежене до вузької області, але поширювалось через торговельні зв'язки на цілу державу, тоді етногенеза прискорювалась дуже значно. Противний випадок заходить тоді, коли такого тісного зв'язку не було: тоді етногенеза припізнювалась. Цей зв'язок, як і інші причини (під зовнішнім натиском) потягали за собою внутрішню міграцію, що спричинювалась до витворення почуття свійськості в цілому населенні держави. Під цим оглядом грав велику роль (але не виключну!) також модерний капіталізм.

До важливих чинників етногенези належить також уже нами згаданий політичний момент. Самий факт з'єднання кількох племінних груп на довший час у межах однієї держави спричинився до прискорення етногенези, якщо їй не перешкождали інші чинники. До цього долучалася ще спільна історична традиція і доля, яка своєю чергою поглиблювала почуття єдності, не зважаючи на всі суспільні різниці і навіть внутрішні антагонізми. Протилежність і ворожість супроти зовнішніх сил притуплювали внутрішній антагонізм і обґрунтовували почуття спільної історичної долі. Крім цього, рішальну роль в цьому почутті та в його рості грав суспільно-правний лад держави. Ті самі суспільні установи й ті самі

правні норми, які зустрічав мешканець етнічного простору всюди на цій території, скріплювали в ньому почуття, що все те є «своє», «рідне». Зате суспільно-правний партикуляризм є загальною перешкодою для етногенези. Централізм державної адміністрації також прискорює етногенезу або спричиняється до винародовлення вже історичних народніх спільнот. Зате широка місцева самоуправа і федералізм стримують винародовлення.

Велике значення для етногенези мають ще вкінці політичні та філософічні ідеї.

На ґрунті народньої спільноти, як культурної єдності, виросла в новітніх часах повна спільнота нації, що охоплює всі духово-суспільні, а зокрема політично-державні інтереси, як вища особовість, що передусім послуговується, як засобом вияву свого життя, державою, яку вона опановує або змагає витворити.

Отже, з черги слід у загальних рамах зайнятися нам ще націогенезою¹⁾.

IV

Термінологічно іменник «нація», подібно як іменник «нарід», має різне значення.

1) Саме слово «нація» походить від латинського іменника „*natio*“, яке в свою чергу виводиться від дієслова „*nascor*“ — родитися. Таким чином, у латинській мові «*natio*» означає те саме, що «нарід», тобто ширшу групу людей спільного кровного походження. Отож, значення цього слова своїм змістом дорівнює нашому слову «плем'я».

2) У класичному Римі вживано слова «*natio*» у протиставленні до «*populus Romanus*» (римський нарід). «*Nationes*» — це були чужі племена, нижчої культури, ніж римська і грецька. Тому нерідко додавано до цього іменника ще прикметник «*ferae*» («дика»), отже *ferae nationes*. Вживано його, отже, приблизно в тому самому значенні, що висловлювали греки словом «*barbaroi*».

Слово «*natio*» заступали римляни часто словом «*gens*» — рід. Уживано його також на означення чужих племен нижчої культури. Тому слово це (*gentes*) означало просто «чужинців».

3) В епоху грецько-римського християнства словом «*nationes*» або «*gentes*» означувало поняття «погани», тобто знову нехристиянські, нижчої культури племена. Звідсіль і тоді це слово заступало поняття «варварів» і «поган» одночасно.

¹⁾ М. Грушевський, Початки громадянства, 1921; W. Wundt, Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze in Sprache, Mythos und Sitte. Томи VII—X; W. Mitscherlich, Volk und Nation. (Handwörterbuch der Soziologie), стор. 644 - 651).

Під цим оглядом грецько-римські християнські письменники йшли за духом старозавітної біблії. В перекладі біблії *nationes* і *gentes* (по-грецьки *ethnos*, по-церковно-слов'янськи «языкъ») означає нарід ідолопоклонський, що не відповідає релігійному рівневі ізраїлитян чи християн. До ізраїлитян і християн сто-сується у біблії та релігійних грецьких творах слово «*laos*» («нарід», по церковно-слов'янськи «людіє»).

4) У середніх віках почали вживати в Західній Європі сло-ва «нація» також у відношенні до культурних європейських на-родів, але одночасно також до населення цілих країн, хоч вони не створили окремого народу (напр., *natio Florentina*).

5) У Західній Європі вживано цієї назви також в універ-ситетах у відношенні до студентських товариств-земляцтв, що організувалися тоді на підставі приналежності до держав свого походження або по рідній мові.

6) Ще один крок вперед для промощення широкого вжи-вання цієї назви у прикладанні до культурних народів зробив великий собор у Констанці (1414—1418). До цього часу на світо-вих соборах церкви голосували учасники по головам (*viritim*). Тут перший раз прийнято засаду голосування по націям, одна-че при тому помішано засаду державну із засадою народною. Голосували окремо «нації» французька, італійська, англійська, єспанська та німецька. При чому до німецької нації причисле-но не тільки єпископів з Німеччини, але й з Польщі, Мадящини і скандинавських країн.

7) У новітніх часах почали вживати цієї назви на означен-ня духової спільноти народу, що має глибо-ку свідомість єдності в минулому й сучас-ному та спільну державно-політичну мету.

У цьому значенні «нація» ідентифікується до певної міри з державою, як на це вказує термінологія романського й англо-саксонського світу, яку переймають також інші культурні сфери (напр. «Об'єдані Нації» — «Об'єднані Держави»).

Деякі нації не мають у своїй мові терміну «нація», а за-мість цього слова на означення того самого поняття вживають іншого слова, напр., поляки і чехи замість слова «нація» вжива-ють слова «нарід» (*naród, narod*), а на означення поняття «на-рід» вживають слова «люд» (суверенність народу — *suwerennosc ludu*).

У наведеному вище новітньому розумінні поняття нації могло розвинутися з поняття народу тільки в демократи-чній і то хоч би в найпервіснішій атмосфері. Тому в цьому розумінні найскорше розвинулася нація в Англії, бо тут найранше був демократичний рух. Друга з черги витворилася нація в Україні в XVII ст. під час Хмельниччини, але з упадком козацької держави українська нація підупала. Третя з черги нація витворилася у Франції у Великій революції, а звід-

там витиснула свій вплив на національний розвиток цілого континенту Європи.

З витворенням національної ідеї, тобто з моментом, коли нарід став політизуватися, стала також держава націоналізуватися, тобто нарід опанував державу, або ставив собі своїм безпосереднім завданням створити свою власну державу.

Однак, не зважаючи на націоналізацію держави, нація і держава не є ідентичними суспільними творами. Один і другий суспільний твір розвивається окремо. Держава є владною організацією, тоді як нація є тільки духовою спільнотою на народньому підкладі.

В. Старосольський і О. Бочковський трактують націю тільки як духову спільноту, об'єднану «стихийною волею» (Старосольський) чи свідомістю (Бочковський), не підкреслюючи об'єктивних даних досить сильно.

Тим часом нація може витворитися тільки на підкладі народу, для існування якого треба не лише самого почуття «свійськості», але також об'єктивних даних: спільність мови, культури, батьківщини і однакової пересічної расової мішанини. Справді, на думку інших учених можуть існувати дві нації з тією самою літературною мовою (сьогодні — ірландці і англійці), але не може існувати нація, в якій було б кілька мов. Приклад, що його наводять із Швейцарією, не є доказом існування нації з трьома мовами, бо швайцарці мають, очевидно, тільки державний патріотизм, а не почуття національної єдності.

У національному почутті основним складовим елементом є почуття рідності (те саме, що в народі, а перед тим у племені). З тієї рідності випливає не тільки любов до батьківщини і своєї людської суспільної індивідуальності, але й вимога рідних, братерських прав. Коли нація є «народом» у змислі рідності, то всі члени, як брати, мають у ній відповідні права. Без почуття «рідності» не може бути «народу», а вслід за тим нації. Сама термінологія підкреслює момент віри у кровну спільноту, на якій витворюється у вищих інтелектуальних верств почуття також духової спільноти.

Без почуття рідності в любові і правах нема нації там, де навіть існують інші об'єктивні моменти її витворення.

Проблема народу й нації як суспільно-духового твору є ще лише в початках свого наукового дослідження. Зпоміж українських учених Михайло Драгоманів був одним з перших європейських учених, що досліджували це питання. З пізніших учених Володимир Старосольський та Олександр Бочковський належать до високозаслужених прокопників науки про націю¹⁾.

¹⁾ Georg Jellinek, Allgemeine Staatslehre, 1917; Fr. Oppenheimer, Der Staat, 1919; L. Gumplowicz, Rassenkampf, 1883; J. Fels, Begriff u. Wesen der Nation, 1927; Vierkandt, Gesellschaftslehre, 1925; Barnes, Soziologie u. Staats-theorie; Hayes, Sociology, 1930; O'Gburn and Nimkoff, Sociology, 1944.

Тепер можемо накреслити схематичний образ української етно- та націогенези.

1) Русько-українську державу із центром у Києві створило наше, етнічно українське плем'я Поляни Русь, що в історичних часах жило довкруги Києва.¹⁾

Полянська Русь підкорила під свою владу інші наші племена (деревилян, уличів, дулібів та ін.) чи то в фєвдальну залежність від київського руського князя, чи в просте підданство. Крім цього, Полянська Русь і її династія підкорила була ще ряд чужих нам слов'янських та неслов'янських племен, що скоро відлучилися від Києва, творячи свої власні центри на півночі.

Держава Полян-Руси та її спільна династія, а опісля спільний культурний центр у Києві витворили дуже рано почуття «руськості» («українськості»), не зважаючи на пізніше роздрібнення на ряд окремих держав-князівств.

Це почуття спільноти проявлялось дуже скоро у загально-вживаній спільній назві «русин». Цю назву прикладало до себе все наше етнічне населення у зносінах назовні, хоч у внутрішніх взаєминах задержано ще довго місцеві або племінні назви. Ця назва «русин» прийнялася була твердо серед етнічно наших племен і областей, а особливо сильно на пограниччях, щоб зазначити й підкреслити протівенство до державно, культурно й етнічно чужих елементів.

Тільки для внутрішнього вжитку вживано ще довгий час назву «Русь» лише до державотворчого племені і його області — до Київщини (подібно, як у внутрішньому вжитку в останніх ще часах були назви племен бойків, гуцулів, полішуків і т. д.).

Назва «руський» (не «русин») у московських землях — це твір штучний, накинений дуже пізно династією, хоч у відношенні до українського народу там постійно панувало почуття чужості.

2) Уже дуже рано (в XII ст.) появляється в літературних пам'ятках назва «Україна», що в народніх устах, очевидно, мусіла бути дуже давня.

3) На витворення цього почуття народньої єдності ще в часах нашої київської державної системи склалися такі чинники:

а) одна мова всіх етнічно наших племен, як державотворчого, владного, так і підлеглих; діалектичні різниці були тут здавна мінімальні;

б) спільна культура, зокрема, обичаєві норми;

в) спільна церковна організація з центром у Києві;

г) один династичний зв'язок Ярославичів, що держав цілу державну систему, не зважаючи на удільність;

г) живий економічний зв'язок усіх областей;

¹⁾ Теорія про норманське походження Руси є зовсім безпідставна.

д) часті міграції населення в усіх напрямках (схід, захід, північ, південь, і навпаки);

е) той самий основний соціяльний і правний лад у всіх областях, так що кожна особа почувалася однаково «дома» в Києві, Галичі, Холмі, Чернігові і т. д.;

є) солідарний інтерес оборони від кочових орд із сходу і перед натиском із заходу Польщі та Литви, а з південного заходу мадяр, що всі разом творили різний контраст мови, культури та правно-соціального ладу; і вкінці така ж суперечність між Україною та північною Московщиною;

ж) в основі пливкий перехід з однієї класи до другої, через що окремі класи не тільки не створили різних каст, що є непрохідною перешкодою для етногенези, але навіть не зіцпили в стани, що також сильно стримують народотворення. Основу нашого населення творило вільне селянство та з виробленими політичними правами міщанство, з яких був можливий перехід до боярства. Тому боярство за княжих часів не встигло стати єдиним «державним станом», як це сталося зі шляхтою та шляхетським духовенством на Заході, зокрема в Польщі.

Почуття своєї індивідуальної окремішності, як народу, було, очевидно, вже вироблене в той час, коли система наших удільних держав упала в XIV ст. і в одній частині підпала під владу Польщі, а в другій перейшла під зверхність литовської династії. Не в литовсько-польських відносинах витворилася ця народня індивідуальність, як це твердила гіпотеза проф. Кордуби, але вона була готовим суспільним твором ще у власній державній системі. В умовах чужої державності була б наша етнічна маса без почуття народньої єдності перетворилася дуже скоро в регіональну різновидність польського народу, якби не існував уже готовий русько-український наріз із свідомістю своєї індивідуальності. Цей наріз вправді послабшав під натиском чужої державності, але не упав, бо встиг при собі задержати навіть по-важну частину вищих верств у супереч їх матеріяльним класовим інтересам.

Другим доказом нашого твердження є факт, що до єдності нашого «руського народу» чували себе такі частини нашого народу, які ніколи не належали до Польщі (Закарпаття, Семигород, Буковина, Басарабія). Там задержалася наша стара національна назва і почуття єдності з материком у супереч натискові чужих держав. Це почуття народньої індивідуальності скріплю й поглибилося в XVI і XVII ст. ст., коли в нас піднявся культурно-церковний і політичний рух, а зокрема рух братств у напрямі реформи церкви. «Прості хлопці й кожен який», як їх згідно називають представники тодішнього чужого станового

напрямку серед нас, почувають себе повноправними членами однієї народної спільноти і реклямують для себе ці права.

Дух наших братств — це своєрідна форма нашої реформації. Західня реформація голосила науку, що християнин не потребує для спасення своєї душі якогось посередника між ним і Богом, але кожний член церкви може сам знайти дорогу до Бога та Божу Правду в біблії. Занепад значення церковної ієрархії, як необхідного посередника між Богом і людьми, мусів потягнути за собою також занепад суспільного престижу духовників в адміністрації церкви. Під час реформації всі члени церкви підносять вимогу участі з рішальним голосом в організації та управлінні церкви. Звідсіля уже один крок до того, щоб кожний християнин підносив згідно з духом реформації вимогу до рішальної участі в організації та адміністрації цієї громади й держави. Основні ідеї цього руху, хоч тільки в зародку і ще не додумані до кінця, опановують також братський рух XVI—XVII ст. ст., який таким чином є прокопником політичного руху міщанства, козацтва, а за ними селянства. Це підготовчий розвиток народу до витворення нації. Треба тільки вдуматися в ментальність тодішнього нашого суспільства, що допускало, як виправдану вимогу львівського братства, злогоного з простих міщан, контролювати церковно-організаційну діяльність єпископа-шляхтича Балабана, щоб зрозуміти глибину революції думки в тодішніх відносинах станового панування шляхти в «Короні і Литві». Характеристична річ, що цей постулат приймає також більшість нашої шляхти, що ще почувала себе приналежною до українського народу¹⁾. Ще далі в кон-

1) Духа братства віддає найліпше сам статут Львівського братства, в якому однаковими братами є «міщанин или шляхтич или предміщанин или посполитих людей вшелякого стану, як тутешний так сторонний...» (Памятники Киевской Комиссии..., отд. I, ч. 1, ст. 5—11).

З другого боку, в деяких шляхтичів українських биляся в грудях дві душі: нова душа — пробудженого народнього братерства та стара станово-шляхетська душа, ворожо настроєна проти того, щоб навіть міщанин, «брат у Христі», міг мати хоч би лише в церкві вищі достоїнства, що за становими принципами повинні належати шляхті. Цей конфлікт двох душ різко виступає у промові волинського посла Деревинського у варшавському соймі. У першій половині своєї промови, виголошеної з великим патосом, він боронить взагалі «релігію давнього руського народу», і виступає проти «гноблення нашого руського народу», а між кривдами цього народу перелічує вже не самі кривди української шляхти (як це робила тодішня польська шляхта, що вважала за нарід тільки свій шляхетський стан), але також міщан. У другій частині промови бере верх у нього друга шляхетська душа, і він уживає проти українсько-білоруських уніятів тих самих аргументів, що їх колись уживав львівський єпископ Балабан проти братства. Для нього недопустимий річ, щоб міг бути єпископом син простого міщанина з Володимира — Кунцевич, або що уніятський єпископ у Перемишлі, Шишка, «походить від свинопаса» і т. п. Для нього тут ясне, що унія тому нічого не варта, що «за 20 р. цієї унії не можуть роздобути родовитих шляхтичів для достойного обсадження цих (єпископських) становищ».

Ця дводушність у частини нашої шляхти опинилася у стані кризи під час козацьких повстань, а зокрема під час всенароднього повстання Хмельнич-

секвенції цієї суспільної думки йде блискучий суспільно-релігійний письменник Іван Вишенський, який у своїх соборних листах не лише заступається за ідею права співозначення ляхів у церковних справах всупереч єпископам і панам, що йдуть проти громади, але з вогненним патосом проповідує думку, що хлоп, кожем'яка, сидельник, швець — «у всім рівний брат» шляхтичів-єпископів.

Це думка, що в консеквенції веде до вільного класового суспільства, без станових перегород, які є перешкодою для релігійно-церковного братерства і рівного життєвого шансу для всіх братів. Це означає у консеквенції ідею вільного переходу з класу до класу, залежно тільки від особистого рішення даної особи та її матеріальних обставин і спроможності. Цю консеквенцію заступав козацький рух, який із вужчого станового руху розвинувся на переломі XVI і XVII ст. до всенародного руху. Разом з тим піднімається у нас на найбільшу висоту свідомість своєї народної індивідуальності та безперервність цієї тісної лучності з минулими та майбутніми поколіннями. Доказом свідомості своєї народної окремішності та бажання її боронити навіть за ціну матеріальних пожертв є колективний виступ української брацлавської шляхти до польського короля Степана Баторія з вимогою, щоб у справах, які відносяться до українських земель, урядувала королівська канцелярія по-українськи.¹⁾

Проречистим документом цієї атмосфери, в якій завершувався український нарід та перетворювався у націю, є меморіал новопоставлених, за гетьмана Петра Сагайдачного, православних єпископів до уряду Польщі у Варшаві. У цьому меморіалі підкреслюється, що козаки — це той самий руський (український) нарід, що ходив воювати візантійське царство та поставив потужну свою державу. З нього б'є те саме почуття себевадості, яке вибухає у проповіді Іларіона з XI ст. Новопоставлені єпископи, без винятку високоосвічені люди і разом з тим члени шляхетського стану, з гордістю заявляються до народної єдності із козаками, що в компактній масі склалися з селянства, а тільки в малому відсотку з міщан і шляхти.

Український нарід завершив цей свій розвиток витворенням нації у новітньому розумінні в епоху всенародного повстання за часів Хмельниччини.

Під цим оглядом Хмельниччина відіграла в українській націогенезі ту саму роль, що її відіграла 150 років пізніше Вели-

чини. В одній частині взяла верх національна душа, і ці шляхтичі пристали, всупереч своїм становим інтересам, до повстання і стали активними членами козацтва. Друга частина, і то мабуть значніша, під час цієї кризи національно заломилася і в ім'я своїх станових інтересів стала активно по польському боці проти повстання (А. Кисіль, Я. Єрліч та ін.), при чому всі повстанці для них це тільки «розбійники», «злочинці» і т. п.

¹⁾ Акты Зап. Россіи, т. III, ст. 187.

ка революція у Франції. Політичною істотою Хмельниччини було загальне бажання народу (козацтва, селянства, шляхти) створити свій власний, вільний український державний лад, у якому мали б співрішальний голос усі члени народу, без огляду на соціальне походження. Це і є те явище, що ми його називаємо «уполітичненням народу», або «націоналізацією держави». Всі по дотеперішньому польському праву стани почули себе нацією, тобто в народі проявилась свідомість своєї індивідуальності у найвищому ступні: почуття єдності і воля творити свій власний державний лад.

Це уконститування українського народу як нації закріплюється в народній пам'яті у піснях і думах. У них висловлювалася найбільш ідеальна любов до свого народу і батьківщини:

Та немає лучче, та немає краще
Як на Україні ...

Це виявилось також у стихійній волі творити самим свій лад та усунути чужу владу:

За Вислу ляхів, за Вислу ...

Що говорив Хмельницький королівським комісарам, те саме думали, говорили й співали українські козаки, селяни, міщани по всій українській землі.¹⁾

¹⁾ В. Мясковський, член польського посольства з Варшави до гетьмана Богдана Хмельницького, так описує поворот гетьмана з переможної кампанії проти Польщі в грудні 1648 р.: «В весь на рід, вийшовши з міста, вся чернь вітала його. Академія вітала його промовами й окликами, як Мойсея, спасителя і визволителя народу з польської неволі ...» (Памятки Київської Комиссії для разбору древних актов, т. I. ч. 66, ст. 322—323; підкреслення в перекладі наш).

Тут підкреслює сучасник подій всенародність Хмельниччини: весь на рід — чернь, міщан, духовенство, учених, як той елемент, що є носієм руху.

Національний, а не тільки соціальний характер Хмельниччини проявляється також із кожного місця щоденника вище згаданого В. Мясковського, зокрема опис настроїв самого Б. Хмельницького та його старшини.

Однодушність опору, як опору української спільноти, видно також з листа польського майната м. Остророга до польського коронного канцлера в червні 1649 р., де підкреслюється, що дуже тяжко для поляків знайти шпигуна «між Руссю, бо всі вони зрадники; коли ж здобудеш язика, то хоч спали його, а правди не скаже ...»

У тій ситуації, в якій тоді, перед повстанням Хмельниччини, знаходився український нарід, була національна і соціальна справа в Україні зв'язана нерозривно в одну цілість. Така велика кількість української шляхти перейшла на початках XVII ст. у новий духовий полон польської шляхти і в тому полоні спольщилася, що та незначна частина, яка ще зосталась була при православній вірі, не могла вже, з огляду на свою нечисленність, творити українського державного руху на шляхетській становій базі. Численніше і активніше від шляхти було міщанство, але також його сили не могли вистачити для державного діла. Зоставалась тільки сила нового чинника, яким було козацтво, створене з усіх українських суспільних елементів, але найбільше з селянства; однак і воно не мало б переваги, якщо не

Цього не стерли з національної свідомости пізніші політичні катаклізми Руїни. Хоча провідна верства йшла на різні «реальні уступки», а частинно на «лакімства нещасні», то все одно раз запалений національний вогонь жеврів постійно і черпав свою силу з традиції Хмельниччини, щоб опісля наново вибухнути ясним полум'ям.¹⁾

Наш погляд на вплив Хмельниччини на українську націогенезу в рішальній мірі залежить від відповіді на питання: усунула Хмельниччина в новій українській козацькій державі старий суспільний устрій чи затримала його в основі дальше?

Наш погляд на це питання такий, що Хмельниччина усунула в новій державі цілковито старий устрій і тим способом завершила націогенезу.

Проти нашого погляду на це питання стоять у менш чи більш різкому противенстві погляди українських суспільних дослідників (Дністрянський, Старосольський, Бочковський, Бачинський, Левинський), які, щоправда, прямо й безпосередньо не займають становища до української націогенези, але зате будують таку загальну схему еволюції нації, що суперечать нашому вище розвиненому поглядові на українське націотворення.

Посередньо нашому поглядові на українську націогенезу суперечать також погляди тих українських істориків та істориків українського публічного права, що добачують у суспільному ладі, який після повстання Хмельниччини, перемиг, усі елементи станового ладу, тільки трохи своєрідного. Такий погляд, між іншим, у проф. Л. Окіншевича,²⁾ М. Славинського³⁾ та ін. В основі має ту саму тенденцію також «Історія України» за редакцією С. Білорусова, К. Гуслистого, О. Оглобліна, М. Петровського, М. Супрунчака та Ястребова (1940). Основний погляд на це питання в суті речі такий: Хмельниччина зовсім не усунула, а в основі затримала становий устрій у новій державі. Перемога 1648 року принесла багато змін в устрою і суспільних

ставило б собі виразно протистанові програми нового суспільного ладу і не поставило на ноги до боротьби за політично-суспільну програму ще цілого селянства («хлопів», «черні»). Сила і перемога Хмельниччини лежала саме в цій єдності національно-соціальної програми і в підтримці її черню.

Заклики Хмельницького, як провідника повстання, зводилися до одного: «щоб усі, хто в Бога вірує, збирались в громаду, і чернь і козаки, запевняючи, що вже потім панів не буде і щоб жадного шляхтича не було ...»

Це дуже добре бачили противники Хмельницького. Воевода А. Кисіль виразно підкреслює «силу черні» у Хмельниччині, і всі зусилля варшавських дипломатів йшли в тому напрямі, щоб відтягнути Хмельницького і козаків від черні та звернути їх зір тільки на забезпечення козацтва, як нового проміжного стану.

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, том VI—IX.

²⁾ Л. Окіншевич, Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства, 1947.

³⁾ М. Славинський, Історія України, курс лекцій, 1947, ст. 113 і слід.

відносинах Придніпрянської України. Але, в цілості визнаючи ці зміни, все ж таки не можемо сказати, що Україна цим самим рішуче й повністю ліквідувала попередній період суспільних відносин і вступила до іншого, зовсім нового. Насправді й після 1648 р. Гетьманщина перебувала в стадії суспільства, поділеного на стани, і відносини поміж цими станами продовжували бути найважливішою і найвирішальнішою ознакою цієї суспільної організації. Та ці відносини поміж станами після перемоги 1648 року і в наступній по ньому добі, не перестаючи бути відносинами станового суспільства, набули нових, відмінних від попередніх форм. Не творячи унікаму серед європейських країн, держав і народів, маючи спільний з ними шлях історичного розвитку, гетьманська Україна творила свій, окремий, своєрідний і яскраво самостійний вид станового суспільства.

Над цим питанням мусимо спинитися трохи довше, бо якщо дійсно в 1648 р. не було ніякої «соціальної революції», а чисто політично-владна, і якщо в основі лишився становий лад суспільства тільки з деякими своєрідними відмінами (а в кожній країні були свої, своєрідні відміни станового ладу), то зовсім природно, що Хмельниччина не могла спричинитися до витворення української нації в новітньому розумінні, як самосвідомої суспільної індивідуальності, що хоче творити свій власний державний лад. Становий лад ділить суспільство на окремі групові індивідуальності, при чому стани відділені один від одного так сильно, що між ними не може витворитися передумова існування нації: почуття єдності.

Погляд прихильників становості у Хмельниччині є, на нашу думку, занадто однобічний.

Щоб у цьому пункті ближче вияснити нашу позицію, потребуємо бодай коротко вияснити питання станового ладу до Хмельниччини.

«Становий лад» спирався на «станах», що були не тільки фактичними суспільними групами, але закріплені твердо правним порядком. Не самі фактичні відносини зайняття, але правні норми рішали про те, до якого «стану» належить кожна особа та яке місце займає вона наслідком того в суспільній ієрархії¹⁾. Про приналежність до стану рішали, отже, не фактичні, зокрема не економічні моменти, а правні норми, що приписували кожній особі її членство в стані в твердій формі. В першу міру люди «вроджувалися» до стану і свої привілеї або обмеження особистих прав набували з соціальним походженням.

Перехід з одного стану до другого був принципово неможливий. Тільки винятково до-

¹⁾ В. Старосольський, Держава і політичне право, ч. I, ст. 504.

пускався такий перехід шляхом окремого привілею (нобілітація і т. ін.) до вищого стану або, як кара, до нижчого стану. ¹⁾

Суспільне становище людини було визначене згори правом порядком, а не актами її волі, бо правний порядок причисляв людину до певного стану і навіть іноді ще до означеної в ньому групи. ¹⁾

«Становий лад» тим саме різниться від класового «суспільного ладу», що стани є «твердіші», а класи «плинніші». Стан на основі є правно наслідним, а тим часом класова приналежність окреслюється не правними приписами, а фактичними (зокрема, економічними) відносинами. Ці фактичні відносини в класовому суспільному ладі то підносять, то обнижують становище певної родини чи' одиниці, закладають її вище до якоїсь класи, або декласують її зовсім. Таким чином стан перетворюється в класу, якщо він дезінтегрується, отже стає рухомим і пливким. Цей розвиток залежить не тільки від економічних чинників, але також великою мірою від політичних переворотів та від змін у духово-моральному житті суспільства. ²⁾

На заході континентальної Європи становий лад почав валитися*з Великою революцією у Франції, а звідсіль її вплив посувався суцесивно на схід континенту.

Велика революція у Франції була одночасно політичною і соціальною революцією: усунула правну нерівність станів, звільнила село від правової залежності від шляхти і надала політичних прав усім, без різниці народження, що поносили державні тягарі. Політично виявилася революція назовні як демократизація держави та політизація народу.

Подібну роль відограла в Україні Хмельниччина, хоч майже на 150 років раніше. Що це так, видно з наслідків Хмельниччини під соціальним і політичним оглядом: усунуто не тільки польську шляхту та її владу, але взагалі шляхту як стан із спеціальними привілеями. Та частина православної шляхти, що з національних спонук лишилася в Україні і згідно іншими верствами працювала над державним будівництвом, не твoрила впродовж півстоліття окремого стану, шляхти в Україні і взагалі суспільно і політично не проявила себе як окрема виразна суспільна група. ³⁾

Лише пізніше, як під натиском московського центру, так і під впливом власних інтересів ці останки української шляхти оформилися в окремий стан, разом з певною верствою козацької старшини.

В Україні від 1648 р. впродовж двох поколінь існували »

¹⁾ Там таки, ст. 404.

²⁾ Tönnies F., *Stände und Klassen* (Handwörterbuch der Sociologie), 1931, ст. 618.

³⁾ К. М'якотін, *Очерки социальной Истории Украины* ст. II і III.

суспільстві тільки дві основні соціальні групи: 1) козаки, 2) мосполити, поділені на дві підгрупи — селян і міщан.

Обидві ці основні групи суспільства, як також підгрупи в них не творили впродовж двох поколінь від 1648 р. окремих станів в окресленому вище сенсі. Ці групи були рухомі і пливкі. Ця пливкість походила звідсіль, що революція Хмельниччини (але не задуми самого Хмельницького) перевела правну цивільну рівність усіх громадян України (поза малими винятками церковних і монастирських маєтків) та їхню політичну волю. Це правда, що в задумах самого Хмельницького і деяких його старшин такий результат революції не лежав (подібно як творці французької революції в 1789 р. не замишляли тих результатів, що після революції переросли їхні задуми). А проте, той результат був живим фактом в Україні і діючим правом перших двох поколінь Хмельниччини. Переговори в справі Переяславського договору, укладеного Хмельницьким і його найбільшими дорадниками, як от генеральний писар Іван Виговський, виразно показують плян завести в Україні старий польський становий лад, тільки без влади польської шляхти, а української шляхти і закріпленого в твердий новий стан козацтва ¹⁾.

Цей задум виявляють також дальші кроки гетьмана Хмельницького (його листи для забезпечення прав деяких шляхтичів; прохання в царя про надання шляхетських маєтностей) і подібні кроки генеральної старшини. Сюди належать також прохання гетьманського уряду перевести реєстр козаків і реєстр шляхти.

Але всі ці задуми були не діючим правом, а тільки політичною програмою, яка не могла знайти виразу в об'язуючій конституції української козацької держави, що її скла-

¹⁾ Цей задум Хмельницького, що його ми бачимо з часу переяславських переговорів та з деяких інших актів того часу й пізніше, є продуктом нових обставин, у яких опинився гетьман: Остаточне закріплення перемоги проти Польщі і тверде рішення, щоб цю перемогу петрифікувати вибором для України династії Романовичів із задержанням державности України та її конституції.

У цій ситуації гетьман і його уряд необхідно не потребував, як йому здавалося, дальшої опори черні. Крім цього, в тому ж напрямі впливав на нього сильно генеральний писар Виговський. Перед тим Хмельницький не виявляв такого задуму. Навпаки, від самого початку повстання перед ним стояла свідомо програма приєднати до спільного діла — боротьби з Польщею — селянські маси й прикінці 1648 року він уже явно заявляє, що не може залишити черні, «вона права рука наша...» «На всій Україні не лишиться в мене ні одного князя, ні одного шляхтича...». Така була прилюдна відповідь Хмельницького делегації польського уряду під проводом Адама Кіселя, що переконував Хмельницького відректися соціальної революції за ціну ставнових привілеїв козацтва. («Залишити чернь у спокою, щоб хлопці орали, а козаки воювали...» — з щоденника Мясковського, цитованого вище).

Від цієї програми Хмельницький відступав частинно лише під натиском успіхів Польщі, або пізніше під впливом Виговського і самої Москви.

Фактично ж Хмельниччина перевела першу й глибоку соціальну революцію на континенті Європи, усуваючи підданство селянської маси та підносячи її до рівня цивільно-рівних своїх громадян.

дено на англійський лад: не шляхом одної конституції, чи грамоти, чи навіть конституційних законів, а шляхом звичаєвих норм і прецедентів, що разом відповідали суспільному взаємодіюванню сил. Цей діючий впродовж двох поколінь правопорядок не визнавав станів, а вільних людей, згрупованих в основі по економічним і особистим спроможностям.

Ті політично-суспільні задуми Хмельницького та його деяких старшин і наслідників не були навіть в суті речі політично-державною програмою, яку оповіщали б населенню. Навпаки, це були тайні задуми, яких вони навіть не важилися публічно оповістити в своїй державі, знаючи наперед, що їх уважала б більшість народу за державний замах і вони викликали б рішучий спротив. Ба, що більше, вони при надаванні собі царем паперових станових привілеїв виразно прохали царя, щоб цього не проголошувано в Україні, бо це викликало б чинний спротив¹⁾.

Сама Москва, очевидно, бажала усунути з України той новий правно-суспільний лад, бо він був загрозливим прикладом для нижчих верств Московщини. Для того робила заходи, щоб перевести перепис населення України і раз на завжди приписати кожному особу до якогось стану, щоб «шляхтич був шляхтичем, козак козаком, міщанин і селянин міщанином і селянином». Але ці спроби в XVII ст. не вдалися. Велика спроба за гетьмана Брюховецького в 1667-68 рр. скінчилася тим, що Москва під одностайною постановою українського народу (поза нечисленними вийнятками колишніх шляхетських кол) мусіла покищо відступити від своїх плянів.

Характеристичний тут вислід українського правного переконання, що кермувало справою проти заведення «станового ладу» в практичне життя, бо цей вислів дає нам образ дійсних (а не лише задуманих) порядків у тодішній українській державі. Як у своїм звіті повідомляють московські висланники, навіть полкова старшина спротивилася такому становому переписові, заявляючи, що в Україні «люди вільні і вільно мужикам у козаки писатися» і полковники їх відкидати не можуть²⁾.

Так само показують тодішні акти, що також козаки вільно переходили в «посполиті» — у міщан, чи селян.

Цей перехід залежить, отже, в першу чергу від свободної волі даної особи, яка під цим оглядом кермувалася своїми особистими, а головне економічними мотивами.

Ще в половині XVIII ст. стояв у народній пам'яті твердий спогад про той правно-суспільний лад України в XVII ст., а зокрема про те, що заможніші селяни записувалися в козаки, бо могли поносити зв'язані з військовою службою тягарі: «як

1) Акти Ю. и Зап. Р. XI, 717—20, 764—65.

2) Цитовані акти в М'якотіна, ст. 48.

осіли люди, тоді заможніші писалися в козаки, а бідніші оста-
лися в мужиках»¹⁾).

Це правний порядок визначав, отже, даній особі місце в
групі козаків чи посполитих, а воля даній особі приступити до
цієї чи іншої групи.

Те саме явище маємо також з духовенством. Духовників
обирала собі громада, дуже часто із світських людей, які лише
опісля висвячувалися. Вибирано як з поміж козаків, так і з по-
між посполитих.

У тих обставинах правної можливості і свободи переходу
з одної групи до другої не може бути мови про «становий
устрій» у панівному тоді в Європі сенсі.

Під цим оглядом була тоді українська гетьманська держава
дійсно винятковим явищем у цілій континентальній Європі і за
цей свій безстановий лад мусіла вона звести тяжку боротьбу з
сусідами — Польщею і Московщиною — подібно, як пізніше та-
ким винятковим явищем була система французьких порядків
Великої революції. Головна різниця між ними лежить у тому,
що наш політично-суспільний лад під натиском зовнішніх сил
почав наново мінятися в напрямі станового ладу у XVIII ст. і
вкінці уляг, а французький лад кінець-кінців без огляду на ре-
акційні звороти таки вийшов переможною рукою.

Сама ця довга боротьба за новий лад України, де «всі лю-
ди вольні», що її мусів перевести український нарід наперед з
Польщею, а опісля з московською державою, була одним із
сильних національно-творчих елементів. Подібну роль відіграли
війни революційної Франції.

У цьому півстолітньому періоді вільно-класового ладу Геть-
манської України наступив був не тільки суспільний, але також
політичний переверот, який по своїй суті має важ-
ливе значення для нашого питання націогенези. Він виявився не
тільки в тому, що усунено польську державність з терито-
рії Гетьманської України і замість неї створено нову державу.
Таких переворотів у Західній Європі бувало більше і вони не
були чимось незвичайним. Особливістю, що потягнула за собою
дальші наслідки, було те, що цю нову державу будув-
вала не одна суспільна група, а весь нарід.
Нова держава повстала в димі революції та під час важких
воєн. Сама козацька старшина на могла б була збудувати цієї
держави, бо ж вона була нечисленна і до того з військом на
фронтах. Будували її солідарно всі верстви народу, а зокрема
українські міські і сільські громади в дусі стародавніх
самоврядних традицій, змінених відповідно до по-
треб нового часу.

З того ясно, що нарід хотів будувати свою

¹⁾ Там таки, ст. 89.

власну державу. Він боровся за неї, вступаючи в козацькі полки.

Усіх членів народу опановує тоді і викликає патос боротьби політична ідея, що «в Україні всі люди вольні» і що всі відповідно до змоги мають право писатися в козаки, то тим самим він набував із публічними тягарами військової служби окремих публічних прав: вибирати старшину, що одночасно була вищою державною адміністрацією (поза громадським самоврядуванням). Теоретично такий нововступаючий козак міг бути і сам вибраний сотником, полковником чи навіть гетьманом, тобто головою держави. Проти цієї ідеї нового ладу України була тільки частина української шляхти, більшість її з власного рішення злилася з козацтвом.

«Посполиті»¹ селяни й міщани — мали не тільки всі цивільні права (право на землю), але й публічні права до участі в самоуправі і тим самим у державній адміністрації («зупольні уряди»). Коли посполиті мали трохи менші права, то це відповідало тільки їхнім меншим тягарам, що їх вони поносили для держави. В Західній Європі було аж до XIX ст. панівне переконання, що величина права має залежати від величини публічних тягарів (податків). На ньому принаймні, існували в Галичині «курії» при виборах аж до початку XX століття.

А проте, з твердим принципом ладу, заведеного Хмельниччиною, що в Україні «всі люди вольні», був зв'язаний ще другий важливий принцип, що в Україні всі люди мають право брати участь у вирішуванні найважливіших державних справ, зокрема у виборі голови держави. Цей другий принцип не був вповні проведений практично, бо в генеральній раді брало участь поспільство тільки виїмково, але це показує, що в суспільстві була жива і переважна течія в цій добі, яка заступала думку про участь усіх громадян у генеральній раді.

Цей момент «вольности всіх» і політичних прав усіх мусів жити в цій добі і той самий суспільний твір, що ми його називаємо нацією¹). Заміт, що в той час наш нарід не мав ще достатньої національної свідомости, не слушний. Свідомість «свійськості» була вже давно, за княжих часів, а свідомість лучности поколінь давно до Хмельниччини. Політично-державна свідомість і бажання власного державного твору, що з народу творить націю, проявила себе власне вибухово в Хмельниччині активною участю у будові держави та рішучою вимогою впливати на державне життя.

¹) Упадок генеральних рад спричинив, між іншим, її склад: ціле військо, згідно ціле населення у зупольній генеральній раді. Ані вибір, ані рішення та обміркування інших справ були технічно в такій раді неможливі. При тому з участю в раді були зв'язані великі кошти, які не кожний управлений міг понести. Можна було усунути ці хибні заведення загальної представницької системи, але до цього наша політична думка тоді не дійшла і терпіла кризу безпосередньої участі в радах.

Правда, це бажання не охоплювало тоді 100% усього етнічного українського населення на наших землях. Але ще сьогодні у таких націй, як французька чи англійська, участь у державних справах не охоплює значно більше як половину дорослого державного населення.

Немає також слушності заміт, що Хмельниччина спиралася поза соціальними постулатами тільки ще на релігійно-церковних. Тим самим характеризувався кождий національний рух, що він в'язався найтісніше з релігійними моментами ¹⁾. А проте, ще сьогодні на наших очах багато національних рухів кермується як найсильнішим об'єднувальним моментом — релігією (Ірландія, Англія, Польща і т. д.) ²⁾. Цей перелім в українській націогенезі полишив нестертий слід у народній пам'яті і в літературі (універсали Хмельницького, Виговського і Орлика і т. д.). Тоді ви-творилася «козацька нація» України. Сталося це далеко до великої революції у Франції ³⁾.

¹⁾ В. Старосольський, Теорія нації, ст. 78.

²⁾ Релігійний момент у Хмельниччині видвигнуто не так самими глибокими релігійними почуваннями козацтва та його проводу, як більш із політично-тактичних та агітаційних мотивів серед найширших народніх мас. Хоч козацтво й було на свій спосіб релігійним, то «девотського» духу серед нього було мало. На це вказує як сам факт тісного союзу Хмельниччини з «бусурманськими» невірними татарами, так і виразні свідчення про настрої козацтва, які нам дають сучасники. Мяшковський записує дискусію при офіційному прийнятті у гетьмана, яку вів полковник Хведір Вешняк з ксьондзом кармелітом Лентовським, що був членом польської урядової делегації. У цій дискусії полк. Вешняк заявив голосно: «І ваші ксьондзи і наші попи всі такі сини.» Знову ж посол венецької республіки Альберт Віміна записує своє враження, що «не доводилось помічати в них великого натовпу народу при церковних богослужбах, бо козаки частіше відвідують коршму, ніж церкву» («Кіевская Старина», 1900, ч. I.). Далі той самий посол зауважує, що «козаки твердо дбодержують зблуджень «своєї схизми», але правил віри не знають докладно і живуть здебільшого в вірі батьків...» Річ ясна, що посол помічає, що в Україні релігійний момент грав політичну і національну роль, а не мав глибокого догматичного значення.

Що революція Хмельниччини попри свій соціальний характер була в головному національною революцією, на це найліпшим доказом є протипольський її патос, що б'є з кожного тодішнього пам'ятника, а не лише проти-папський її акцент. Звідсіль і пояснюється факт, що крім православної шляхти, яка пристала до Хмельниччини з національних мотивів, перейшла до неї з національних мотивів також частина тієї нашої шляхти, що вже була частинно спольщилася і стала римо-католицькою. Тільки національний патос міг спонукати ту римо-католицьку шляхту, не зважаючи на клич православності, видигнений Хмельниччиною, щоб вона стала на бік революції і державного будівництва Хмельниччини (див. точку 14-ту умов зборівського миру, пропонуваного Хмельницьким. Грушевського: «Історія України-Руси», т. VIII. ч. 3, ст. 210 — 213.)

З другого боку знову ж була частина православної шляхти по польськи кому боці, яку спонукувало до цього станове почуття.

Таким чином, у Хмельниччині релігійний момент грав не першу роль, її грав національний момент і з національних мотивів всупереч своїм становим інтересам підтримувала частина православної і католицької української шляхти Хмельниччину та соціальну революцію.

*) Крім цитованих праць про національну справу, займаються цим питанням ще в чисто політичній площині В. Липинський і Д. Донцов. Заслужений дослідник Хмельниччини В. Липинський у своєму політичному творі «Листи до братів-хліборобів» не дає виразного погляду на питання, що таке нація. В різних місцях свого твору дає різну відповідь. Раз у нього нація—це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави (стор. XIII), то знову «етнографічна маса, організована державно, стає нацією» (стор 72), то вкінці приймає психологічне розуміння нації (ст. 84).

У Донцова, хоч він написав цілий твір про «Націоналізм» (1926), ніде не окреслено докладно, що він розуміє під нацією, а коли говорить про неї, то в різних місцях суперечливо.

The influence of the epoch of Khmelnytskyj on the formation of the Ukrainian nation.

As to the epoch of the formation of the Ukrainian nation there was a general consensus of opinion. Ukrainian research workers as well as West European scientists agreed that nations were formed when the old order of a feudal government which held its ground up to the 18th century was abolished and the entire ethnical population began to struggle for a share in the privileges offered by the state.

A "people" was originally a group of individuals linked together by unity of language. Not before the French revolution man got conscious of the existence of many common factors which marked him as a member of a certain people in the eyes of the world, and it was this consciousness in conjunction with the striving for an own political system that changed a people into a nation. This view is held especially by the Ukrainian sociologists V. Starosolskyj, O. Bochkovskyj, V. Levynskyj, V. Lypynskyj and others.

This theory, however, holds only for Western Europe. Here the French revolution is at the same time the beginning of a new direction in social development. Ukraine, on the other hand, had her own historical turning-point one and a half centuries before the French revolution took place — during the epoch of Khmelnytskyj. —

One will not be astonished at the early epoch of Ukraine's natiogenesis when one considers that also the ethnogenesis of the Ukrainian people took place very early. There were several reasons for this:

a) The Ukrainian Kiev state was taken over by the ethnological-Ukrainian tribe of the Polanes-Rus, whose language and culture was identical with those of other Ukrainian tribes (Ulyches, Derevljanes, Dulibes, Tyverzes and others). Consequently the time it took this ruling tribe of the Polanes-Rus to merge with the other tribes of the state was considerably shorter than it would have been in case the ruling tribe had been foreign in language and culture (as in France, England etc.) — The necessity of united resistance against the nomads from the Asiatic continent promoted the merging of the Ukrainian tribes; the former attachment to the tribe grew into an attachment to the people which composed itself of several tribes. —

b) The social order within the Kiev state also played a prominent part in the Ukrainian natiogenesis. It did not acknowledge legally confirmed provincial diets as they were common e.g. in Poland and Hungary. Moreover there was no difference in the legal standards in the various provinces of the Kiev state. —

c) A third factor that promoted natiogenesis were the economic links which connected the different provinces of the Kiev state with each other. Besides dynastic concord and the existence of a religious as well as a cultural center in Kiev had a considerable share in the formation of the young people, which already in the 11th century adopted the common name of "Russyn" (Ruthenian) for all subjects to the Kiev state.

Thus already in the 11th century the Ukrainian tribes had become a people. The fact that in those provinces that in the 11th century were separated from the Kiev state the name "Russyn" has been retained bears witness to this phenomenon. In any case the entire people were strongly conscious of their unity when in the 14th century the Ukrainian territory fell to Poland and Lithuania. Had such a consciousness of unity not existed, the nobility would doubtlessly have become polonised and the lower classes would nowadays be but a certain type of Poles. —

The Polish nobility who for some time ruled in Ukraine tried to force its forms of provincial diet upon the Ukrainian people in order thus to absorb the Ukrainian social classes in the Polish political system. In answer to these efforts the entire Ukrainian people rose in revolt and united in the movements of the Brotherhoods (religious-cultural unions) and the Cossacks. Brotherhoods and Cossacks likewise did not acknowledge the principle of legally established social classes as it was the main characteristic of the Polish social constitution. They favoured the principle of a free social order which classified people not according to legal standards, but according to actual conditions (abilities and landed property). This revolutionary movement against the Polish social constitution strengthened

the consciousness of union among the Ukrainian ethnological group and at the same time it created the wish in them to constitute a political system of their own. By struggling for these ideals the Ukrainian people slowly grew into a nation.

But it was not before social system pressed upon the Ukrainians was removed that this process found its completion. This was during the epoch of Khmelnitskyj when the Ukrainian nation had completed her social development and every Ukrainian had — in theory and in reality — the possibility to take active part in the formation of the national government.

Thus the epoch of Khmelnitskyj in which the ideals of liberty, equality and fraternity were proclaimed more than a century before the French revolution made them famous is of the same significance for Ukraine as the Revolution is for France.

This strong new feeling of unity — when it has once sprung up — can either get confirmed or weakened, but it will never get lost. In Ukraine it was weakened when a new social constitution was established in the 18th century, but it did not disappear entirely. And when democratic ideals spread throughout Ukraine in the 19th century a strong spirit of nationalism once more came from this source that had its origin in the epoch of Hetman Bohdan Khmelnitskyj.

Der Einfluß der Chmelnyzkyj-Epoche auf die Formung der ukrainischen Nation.

Die ukrainischen Forscher auf dem Gebiete der Völkerkunde haben bislang dieselbe Anschauung über den Zeitpunkt der Geburt der Nation (Natiogenesis) vertreten, die auch die westeuropäischen Gelehrten verfochten haben. Die vorherrschende Meinung unterstrich vollends mit Recht, daß die Nationen erst dann geboren wurden, als die sozialen Standes-schranken gefallen waren, die in Europa bis zum XVIII. Jahrh. als Norm bestanden haben und als die ganze ethnische Bevölkerung des Staates um die Herrschaft im Staate zu kämpfen begonnen hatte. Die große Revolution in Frankreich bildet die Wendung. Bis dahin bestanden in Europa nur „Völker“ als kulturelle Sprachgemeinschaften. Erst das tiefempfundene Bewußtsein dieser Gemeinschaften und das Verlangen nach eigener Staatlichkeit macht aus dem Volk eine Nation.

Diese Auffassung vertreten von den ukrainischen Forschern besonders W. Starosolskyj, O. Botschkowskyj, W. Lewynskyj, W. Lypynskyj u. a. m.

Diese Auffassung hat indes nur für Westeuropa ihre volle Gültigkeit, für das die große französische Revolution den Wendepunkt in der sozialen Entwicklung darstellt. Hingegen kann dieses Schema auf jene Länder nicht angewandt werden, in denen die soziale Entwicklung ein anderes Tempo hatte. Im besonderen hat dieses Schema für die Geburt der ukrainischen Nation keine Anwendung, die nämlich schon rund anderthalb Jahrhundert vor der großen Revolution in Frankreich erfolgt ist und zwar in der Chmelnyzkyj-Epoche.

Diese sehr frühe Natiogenesis auf dem europäischen Kontinent ist eine direkte Folge dessen, daß auch die ukrainische Volkswerdung (Ethnogenesis) eine sehr frühe geschichtliche Erscheinung ist. Dies geschah unter dem Einfluß folgender Faktoren:

a) Das ukrainische Kiewer Staatssystem wurde von dem ethnisch-ukrainischen Stamm der Polanen-Rus, dessen Sprache und Kultur mit der Sprache und Kultur anderer ukrainischer Stämme (Ulytschi, Derewlany, Duliby, Tywerzi u. a. m.) identisch waren. Infolgedessen erforderte die Verschmelzung dieses herrschenden Stammes der Polanen-Rus mit den anderen Stämmen des Staates weniger Zeit, als dies dort der Fall gewesen ist, wo der herrschende Stamm der Sprache und Kultur nach ein fremder Stamm war. (In Frankreich, England u.s.w.). Das gemeinsame Interesse der Verteidigung gegen die Nomaden des asiatischen Kontinents beschleunigte die Verschmelzung dieser ukrainischen Stämme und entwickelte das Verwandtschaftsgefühl, das von der früheren Stammesgemeinschaft auf die neue Volksgemeinschaft, die sich aus allen Stämmen zusammensetzte, übertragen wurde.

b) Eine große Rolle bei der Beschleunigung des Prozesses der Volkswerdung spielte auch die soziale Ordnung im Kiewer Staatssystem, das keine festgefügtten und rechtlich geformten Stände kannte, wie das im benachbarten Polen oder in Ungarn der Fall war. Dieselbe Bedeutung hatte auch die gleiche Rechtsordnung in allen Teilgebieten dieses staatlichen Systems.

c) Eine rege wirtschaftliche Verbindung zwischen den einzelnen Gebieten des Kiewer Staatssystems, die dynastische Gemeinsamkeit und ein kirchliches sowie kulturelles Zentrum in Kiew beschleunigten ihrerseits die Volkswerdung, was schon im XI. Jahrhundert zur Annahme des gemeinsamen Namens „Russyn“ (Ruthene) durch die ganze ukrainische Bevölkerung führte als Ausdruck eines gemeinsamen Zugehörigkeitsgefühls im Verhältnis zu kulturell fremden Gemeinschaften.

Das ukrainische Volk ist als ethnische Gemeinschaft schon im XI. Jahrhundert ein fertiges Gebilde gewesen. Das ist daraus zu ersehen, daß sich der Name „Russyn“ in diesen ukrainischen Gebieten erhalten hat, die schon im XI. Jahrhundert vom Kiewer Staatssystem abfielen. In jedem Falle war das Gefühl der Gemeinschaft und Verwandtschaft der gesamten ethnischen Masse in vollendeter Form bereits in der Zeit entwickelt, als die ukrainischen Gebiete im XIV. Jahrhundert teils unter Litauen, teils unter Polen gerieten. Würde das nicht der Fall gewesen sein, so hätten sich in jedem Falle die höheren ukrainischen Gesellschaftsschichten im Laufe der Herrschaft des polnischen Adels polonisiert und die niederen Schichten in regionale Abarten des polnischen Volkes verwandelt.

Die polnische Adels Herrschaft in der Ukraine war bestrebt, dem ukrainischen Volke allmählich auch ihre ständische Ordnung aufzuzwingen, durch die die ukrainischen Gesellschaftsschichten mit den polnischen Ständen in jeder Hinsicht verschmolzen werden sollten. Gegen diese neue Ordnung richtete sich der ukrainische Widerstand, der angefangen von der Bewegung der Bruderschaften (religiös-kulturelle Gemeinschaften) bis zu den Kosaken-Aufständen ständig einen politischen Massencharakter annahm. Wie die Bruderschaften, so hat auch das Kosakentum das Prinzip der unüberschreitbaren Rechtsschranken zwischen den sozialen Schichten, wie das in der polnischen Standesordnung der Fall war, nicht anerkannt, sondern vertrat den allgemeinen Grundsatz der freien Klassengesellschaft, in der über die Zugehörigkeit zu dieser oder jener sozialen Gruppe nicht unerschütterliche Rechtsnormen, sondern die tatsächlichen Verhältnisse (Besitz und Können) zu entscheiden hatten. Diese Bewegung entwickelte ein immer tieferes Solidaritätsgefühl des ukrainischen ethnischen Elements und zugleich auch ein Verlangen, seine eigene staatspolitische Ordnung selbst zu schaffen. Auf diese Weise erfolgte die allmähliche Umgestaltung des ukrainischen Volkes in eine Nation. Dieser Prozeß konnte erst dann zum Abschluß gelangen, als die aufgezogene Ordnung in der Ukraine völlig beseitigt wurde und als jeder Angehörige des ukrainischen Volkes im Prinzip die theoretische und praktische Möglichkeit hatte, an der eigenen Staatlichkeit mitzuschaffen. Dies geschah während der Chmelnyzkyj-Epoche, als die ukrainische Nation ein vollendetes soziales Gebilde geworden war.

Auf diese Weise spielte die Chmelnyzkyj-Epoche in der Ukraine die gleiche Rolle wie in Frankreich die große Revolution, indem sie anderthalb Jahrhundert vorher dieselben Losungen verkündete: Freiheit, Gleichheit und Brüderlichkeit.

Das einmal in der Nation entstandene Pathos kann nicht verschwinden, sondern es kann entweder gefestigt oder geschwächt werden. In der Ukraine ist es nach zwei Generationen mit der Einführung einer neuen Standesverfassung im XVIII. Jahrhundert geschwächt worden, aber es verschwand nicht, sondern war ein ständiger Quell nationalen Lebens und brach mit der Verbreitung der neuen demokratischen Ideen im XIX. Jahrhundert mit frischer Kraft hervor.